

واکاوی وضعیت و شخصیت رجالی ابوجعفر الحسینی المرعشی، راوی اصلی تفسیر منسوب به امام عسکری(ع) و بخشی از کتاب الاحتجاج

کاظم استادی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۲۰، صفحه ۱۱۷ تا ۱۴۵ (مقاله پژوهشی)

چکیده

در میان دانشمندان شیعه، مخصوصاً علمای متأخر و جدید، کتاب‌های الاحتجاج و تفسیر امام حسن عسکری(ع)، مورد مناقشه و گفتگو است. این مناقشات، چند بُعدی و از لایه‌های متعددی همچون: تاریخ تألیف، انتساب کتاب به مؤلف، اسناد و محتوای کتاب‌ها، تشکیل شده‌اند. در این میان، یک نکته حائز توجه است که، تمام کتاب تفسیر امام حسن عسکری(ع) و نیز بخش قابل توجه‌ای از کتاب الاحتجاج، به نقل از یک راوی، با نام «ابوجعفر الحسینی المرعشی» یا اسامی تصحیف شده و مشابه آن می‌باشد. بنابراین، مهم است تا وضعیت این راوی، شناسایی و نیز ترجمه شود. واکاوی وضعیت ابوجعفر الحسینی در منابع متقدم، ممکن است بتواند این دو کتاب را از نظر هویت رجالی راویان و مؤلفان روشن کند؛ و نیز، شاید بتواند تاریخ نقل و انتقالات این کتاب‌ها را روشن، و حتی برخی از مناقشات پیرامون این دو کتاب را مرتفع نماید. بر اساس پژوهش حاضر، که به روش کتابخانه‌ای انجام شده است، روشن شد که در منابع رجالی و تراجمی متقدم و متأخر شیعه، هیچ اطلاعی، بیش از یک خط، از ابوجعفر مرعشی و شاگرد وی طبرسی، وجود ندارد؛ و جدای از اینکه شهرت ایشان، از ساخته‌های متأخرین است؛ حتی انتساب الاحتجاج به ابومنصور طبرسی نیز، روشن نمی‌باشد. هر چند که در الانساب سمعانی، ترجمه اندکی از ابوجعفر مرعشی وجود دارد، و او وی را از «شیعیان غالی» دانسته است؛ که البته با توجه به شواهدی، این احتمال که مرعشی از غلات نصیریة ایران باشد، پر رنگ می‌شود.

کلیدواژه‌ها: الاحتجاج، تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع)، مرعشیان، احمد بن علی طبرسی، نصیریة، مهدی مرعشی.

درآمد

دو کتاب در میان دانشمندان شیعیان، مخصوصاً علمای متأخر و جدید، مورد مناقشه و گفتگو است؛ یعنی کتاب‌های الاحتجاج و تفسیر امام حسن عسکری (ع). الإحتجاجُ علی أهل اللجاج، مشهور به الاحتجاج، کتابی است در بیان احتجاجات پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) و برخی از پیروان آنها با مخالفان خود از فرقه‌های مختلف (که غالباً شامل روایات و احادیث ترکیبی و بسیار بلند) است (طبرسی، ۱۳۸۶ق، مقدمه). همچنین، تفسیر امام حسن عسکری (ع) از تفاسیر روایی امامیه است؛ که در آن مباحث صرفی و نحوی و بلاغی وجود ندارد، و به اسباب نزول آیات نیز کمتر توجه شده است. در این تفسیر برخی آیات تأویل شده و بیشتر تأویل‌ها درباره معجزات پیامبر (ص) و امامان شیعه است؛ و متن تفسیر فقط تا پایان آیه ۲۸۲ سوره بقره را شامل می‌باشد (عسکری، ۱۴۰۹ق، فهرست و مقدمه).

مناقشات این دو کتاب شیعی، چند بُعدی و از لایه‌های متعددی تشکیل شده است؛ یعنی هم شامل، تاریخ تألیف، و نیز انتساب کتاب به مؤلف و هم شامل اسناد و محتوای کتاب‌ها است (به عنوان نمونه نک: صادقی، ۱۳۹۵ش، سراسر متن؛ استادی، ۱۳۶۴ش، سراسر متن).

جالب توجه است که هر دو کتاب الاحتجاج و تفسیر امام عسکری (ع)، به نسبت کتاب‌های هم عرض و مشابه خود، بسیار پر نسخه هستند؛ به طوری کتاب الاحتجاج نزدیک به حدود دویست نسخه خطی؛ و کتاب تفسیر امام حسن عسکری (ع) نزدیک به یکصد نسخه خطی دارند (نک: درایتی، ۱۳۹۱ش، مدخل الاحتجاج و تفسیر امام عسکری (ع)؛ که در نوع خود کم‌نظیرند. اما این کثرت نسخه از جهاتی قابل تأمل و توجه هستند؛ به عنوان نمونه، کهن‌ترین نسخه کتاب الاحتجاج، از قرن ۸ است، که دو نسخه دیگر در قرن ۹ و دوازده نسخه دیگر از دو قرن ۱۰ و ۱۱ دارد؛ و به یکباره با افزایش قابل ملاحظه‌ای، این نسخه‌ها به بیش از ۱۷۰ نسخه، در قرن‌های ۱۲ تا ۱۴ رسیده‌اند.

در این میان و پیرامون این دو کتاب، یک نکته بسیار حائز توجه و اهمیت است؛ و آن این که، تمام کتاب تفسیر امام حسن عسکری (ع) و نیز بخش قابل توجه‌ای از کتاب الاحتجاج، به نقل از یک راوی، با نام «ابوجعفر مهدی بن ابی‌حرب الحسینی» یا «ابوجعفر مهدی بن الحارث الحسینی» یا اسامی تصحیف شده و مشابه آن است. به عبارت دیگر، سند تعداد زیادی از نسخه‌های تفسیر امام حسن عسکری (ع) از این راوی است و تنها اسناد موجود در کتاب الاحتجاج نیز، که در دو جای این کتاب آمده است، از ابوجعفر الحسینی است.

طرح مسأله

در طرح مسأله پژوهش می‌توان گفت، با توجه به این که راوی اصلی سند ابتدایی و کلی کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) و نیز بخش مهمی از روایات کتاب احتجاج منسوب به طبرسی، «مهدی بن ابی‌حرب الحسینی» یا «مهدی بن الحارث الحسینی» می‌باشند؛ لازم است وضعیت کلی و ترجمه رجالی این راوی در منابع متقدم شناسایی و بررسی شود. این جستجو و شناسایی، چندین فایده دارد: اول اینکه، تکلیف این دو اثر، از نظر هویت رجالی راوی روشن می‌شود. دوم اینکه، تاریخ نقل و انتقالات این کتاب‌ها، گویا می‌گردند. سوم اینکه، ممکن است برخی از مناقشات پیرامون این دو کتاب مرتفع، و یا از آن سو، مناقشات جدیدی ایجاد شوند.

بنابراین اکنون لازم است پژوهش و پرسیده شود که: ۱- آیا دو نام «مهدی بن ابی‌حرب الحسینی» و «مهدی بن الحارث الحسینی» به عنوان راوی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) یک شخصیت هستند، و اسم دوگانه آنها بر اثر تصحیف کتابت ایجاد شده؛ و یا اینکه دو شخصیت تاریخی مجزا می‌باشند؟ ۲- هویت تاریخی و سابقه حدیثی ایشان در منابع متقدم چگونه است؟ ۳- چه اطلاعاتی از وضعیت رجالی و ترجمه ایشان، دستیاب است؟

پیرامون پیشینه پژوهش، قابل ذکر است که، فقط یک تحقیق پیرامون «الحسینی» انجام شده است (نک: معلمی، ۱۳۹۸ش)؛ که به ارائه ترجمه وی از سمعانی پرداخته است. تفاوت پژوهش حاضر، از نظر نسخه‌شناسی، جستجوی روایی و بررسی وضعیت رجالی «الحسینی المرعشی» در منابع شیعی است.

۱- الحسینی المرعشی در نسخه‌ها و روایات شیعه

از مرعشیان متقدم و اولیه، روایاتی در منابع حدیثی شیعه، بدون درج عنوان «مرعشی» یا «حسینی مرعشی» یافت می‌شود. به عنوان نمونه، «الحسن بن حمزه» (م ۳۵۸ق) که از خاندان و شیعیان اولیه و متقدم مرعشی است (نک: طوسی، ۱۴۱۵ق، ۴۲۲)؛ و کتاب‌های متعددی داشته است (نک: نجاشی، ۱۴۰۷ق، ۶۴؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ۱۰۴) بیش از شصت روایت از او با عناوین زیر یافت می‌شود: «الحسن بن حمزه العلوی»، «الْحَسَنُ بْنُ حَمَزَةَ الْعَلَوِيِّ»، «الْحَسَنُ بْنُ حَمَزَةَ الْعَلَوِيِّ الْحُسَيْنِيِّ»، «الْحَسَنُ بْنُ حَمَزَةَ الْعَلَوِيِّ الطَّبْرِيِّ»، «الْحَسَنُ بْنُ حَمَزَةَ الْعَلَوِيِّ الطَّبْرِيِّ الْحُسَيْنِيِّ» (به عنوان نمونه نک: طوسی، ۱۴۱۴ق، ۲۲، ۸۸، ۹۴، ۱۵۳، ۲۰۳، ۲۰۴، ۴۱۸)

بنابراین، جدای از مواردی که افراد خاندان مرعشی بدون درج «المرعشی» درج شده‌اند؛ همانند: «الحسینی العرجانی»، «الحسینی طبری»، «الحسینی العلوی» یا مواردی که تنها با نام و بدون القاب ذکر شده‌اند؛ همانند: «محمد بن سراهنک» (به عنوان نمونه نک: ابن طاووس، ۱۴۱۹ق، ۱۳۴)؛

برای پیدا کردن سرنخ‌هایی پیرامون ابوجعفر الحسینی المرعشی، با دو رویکرد می‌توان در منابع شیعی از عنوان «الحسینی المرعشی» پی‌جویی نمود؛ یکی با عنوان راوی، و دیگری با عنوان کاتب نسخه‌های خطی.

۱ - ۱ - «الحسینی المرعشی» به عنوان راوی در اسناد

از خاندان مرعشی، یعنی افراد با عنوان «الحسینی المرعشی»، جدای از کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع) و نیز کتاب موسوم به احتجاج، فقط یک روایت با عنوان «الحسینی المرعشی» در منابع شیعی، آن هم از «مُحَمَّدِ بْنِ حَمَزَةَ الْحُسَيْنِيِّ الْمَرْعَشِيِّ» در بشاره المصطفی، یافت شد (طبری، ۱۳۸۳ق، ۱۱۹).

همچنین، از یک شخص دیگر از خاندان الحسینی المرعشی، چه با عنوان «مهدی بن ابی‌حرب الحسینی» و چه با عنوان «مهتدی بن الحارث الحسینی»، فقط دو طریق به امام باقر(ع) و امام حسن عسکری(ع) یافت شد:

الف - سند منتهی به امام باقر(ع)

حدثني السيد العالم العابد أبو جعفر مهدي ابن أبي حرب الحسيني رضي الله عنه قال أخبرنا الشيخ أبو علي الحسن بن الشيخ أبي جعفر محمد بن الحسن الطوسي رضي الله عنه، قال أخبرنا الشيخ السعيد الوالد أبو جعفر قدس الله روحه، قال أخبرني جماعته عن أبي محمد هارون بن موسى التلعكبري قال أخبرنا أبو علي محمد بن همام، قال أخبرنا علي السوري قال أخبرنا أبو محمد العلوي من ولد الأفتس و كان من عباد الله الصالحين قال حدثنا محمد بن موسى الهمداني قال حدثنا محمد بن خالد الطيالسي قال حدثنا سيف بن عميرة و صالح بن عقبه جميعاً عن قيس بن سمعان عن علقمة بن محمد الحضرمي عن أبي جعفر محمد بن علي(ع)... (به عنوان نمون نک: صفحه ۶۵ نسخه خطی کتابخانه حوزه علمیه اردکان به شماره ۱۷۷ با تاریخ ۷۳۶ق)

در نسخه‌های خطی دیگر، همین اسناد با برخی افتادگی‌ها و تفاوت اندک و املائی وجود دارد؛ همانند افتادگی ابوعلی طوسی؛ و یا مثلاً درج «السیودی» به جای السوری. (به عنوان نمونه نک: نسخه مرعشی شماره ۹۸۳۶ به تاریخ ۱۰۳۳ق)

همچنین، همین اسناد در نسخه المزار با مؤلف ناشناس در نسخه‌ای نفیس و قدیمی (حدود قرن ۷ و ۸)، در باب وداع و فضل زیارت حضرت امیر(ع) ذیل خطبه یوم الغدير، آمده است (نک: نسخه مرعشی شماره ۴۶۲، بی‌تاریخ) این کتاب همان مزار قدیم است که در الذریعه (ج ۲۰، ص ۳۲۲) ذکر شده است.

همچنین در منابع متأخر نیز به نقل از کتابی که الاحتجاج خوانده می‌شود آمده است (به عنوان نمونه نک: حر عاملی، ۱۴۲۵ ق، ۱۱۸/۳؛ مجلسی، بی تا: ۲۰۱/۳۷)؛ و یا با ذکر «الشَّيْخُ أَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبِ الطَّبْرَسِيِّ فِي الْأَحْتِجَاجِ» و مانند آن، درج شده است (نوری، ۱۴۰۸ ق، ۴۳/۸ و ۱۷۳/۱۰ و ۱۶/۱۲، ۱۸۲ و ۲۹۴/۱۷ و ۱۸۴/۱۸).

ب - سند منتهی به امام حسن عسکری (ع)

طریق الحسینی المرعشی به امام حسن عسکری (ع) در دو سند یافت شد، و قابل پیگیری است:

یکم . اسناد موجود در کتاب موسوم به احتجاج و منسوب به طبرسی:

در نسخه‌های متعدد کتابی که احتجاج خوانده می‌شود آمده است:

حدثني به السيد العالم العابد أبو جعفر مهدي بن أبي حرب الحسيني المرعشي رضي الله عنه قال حدثني الشيخ الصادق أبو عبد الله جعفر بن محمد بن أحمد الدوربستي رحمه الله عليه قال حدثني أبو محمد بن أحمد قال حدثني الشيخ السعيد أبو جعفر محمد بن علي بن الحسين بن بابويه القمي رضي الله عنه قال حدثني أبو الحسن محمد بن القاسم المفسر [الأستربادي]، قال حدثني أبو يعقوب يوسف بن محمد بن زياد و أبو الحسن علي بن محمد بن سيار و كانا من الشيعة الإمامية قال حدثنا أبو محمد الحسن بن علي العسکري (ع). (به عنوان نمونه نک: صفحه ۵ نسخه خطی کتابخانه حوزه علمیه اردکان به شماره ۱۷۷ با تاریخ ۷۳۶ ق).

در نسخه‌های خطی دیگر، همین اسناد با برخی تفاوت‌های اندک و مغایرت املائی، وجود دارد (به عنوان نمونه نک: نسخه مرعشی شماره ۹۸۳۶ به تاریخ ۱۰۳۳ ق).

همین اسناد با کمی تفاوت در عوالی اللثالی العزیزیه از ابن ابی جمهور (م بعد ۹۰۱ ق)، با عنوان «طبرسی مفسر» آمده است؛ قال الشَّيْخُ أَبُو الْفَضَائِلِ الطَّبْرَسِيُّ الْمَفْسَّرُ بِإِسْنَادِهِ حَدَّثَنِي السَّيِّدُ أَبُو جَعْفَرٍ مَهْدِيُّ بْنُ أَبِي حَرْبِ الْحُسَيْنِيِّ الْمَرْعَشِيِّ عَنْ الشَّيْخِ أَبُو [أَبِي] عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الدُّورِيسْتِيِّ قَالَ ... (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۳ ق، ۱۶)

همچنین در منابع متأخر با ذکر «رَوَى الشَّيْخُ أَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبِ الطَّبْرَسِيِّ فِي كِتَابِ الْأَحْتِجَاجِ» آمده است (نک: حر عاملی، ۱۳۸۰ ش، ۴۰؛ حر عاملی، ۱۴۲۵ ق، ۳۴۷/۱).

در منابع حدیثی شیعه از «أبو جعفر مهدي بن أبي حرب الحسيني المرعشي» روایاتی، جز همین موارد که ذکر شد، یافت نشد. البته چند مورد اندک نیز روایاتی بدون درج سند، به نقل از کتاب احتجاج، در منابع روایی متأخر آمده است (همانند: نوری، ۱۴۰۸ ق، ۳۱۷/۱۷)

دوم. اسناد موجود در کتاب موسوم به تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع):

نسخه‌های تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) دارای دو سند هستند که در بخشی از طریق، افراد راویان با هم مشترک‌اند. یکی از این سندها، در مسیر خود «أبی جعفر مهتدی بن حارث الحسینی المرعشی» را داراست.

بنابراین، در نسخه‌های متعدد کتابی که تفسیر امام عسکری (ع) خوانده می‌شود، پس از خطبه مختصر کتاب، آمده است:

... قال الشيخ أبو الفضل شاذان [بن] جبرئيل بن إسماعيل القمي أدام الله تأييده حدثنا السيد محمد بن شراهك [يا: سراهنك، شراهتك] الحسيني [يا: الحسنی] الجرجاني عن السيد أبي جعفر مهتدي بن حارث الحسيني المرعشي عن الشيخ الصدوق أبي عبد الله جعفر بن محمد الدورستي عن أبيه عن الشيخ الفقيه أبي جعفر محمد بن علي بن بابويه القمي رحمه الله تعالى قال أخبرنا أبو الحسن محمد بن القاسم الأسترآبادي ... (به عنوان نمونه نک: نسخه خطی رضوی به شماره ۱۱۱۶۵ با تاریخ قرن ۱۰؛ و نیز نسخه خطی مرعشی به شماره ۱۱۹۸۵ قرن ۱۱).

همین اسناد با کمی تفاوت اندک و مغایرت املائی، با این عنوان «و لنذكر ما وجدناه في مفتتح تفسیر الإمام العسکری (ص)» با اضافاتی در اسناد، به این شرح، در بحار آمده است:

«... محمد بن القاسم الأسترآبادي الخطيب رحمه الله تعالى قال حدثني أبو يعقوب يوسف بن محمد بن زياد و أبو الحسن علي بن محمد بن سيار و كانا من الشيعة الإمامية قال: كان أبوانا إماميين و كانت الزيدية هم الغالبين بأسترآباد و كانا في إمارة الحسن بن زيد العلوي الملقب بالداعي إلى الحق إمام الزيدية و كان كثير الإصغاء إليهم يقتل الناس بسعاياتهم فخشيناهم على أنفسنا فخرجنا بأهلينا إلى حضرة الإمام الحسن بن علي بن محمد أبي القائم (ع)» (مجلسی، بی تا: ۷۰/۱).

در منابع حدیثی شیعه از «أبی جعفر مهتدی بن حارث الحسینی المرعشی» روایاتی، جز همین موارد که ذکر شد، یافت نشد.

۱ - ۲ - «الحسینی المرعشی» به عنوان کاتب در نسخه‌ها

کاتب برخی از نسخه‌های خطی، از خاندان مرعشی می‌باشند؛ چه اینکه نام ایشان با القاب «الحسینی المرعشی» آمده باشد، و چه اینکه با نام بدون القاب، یا القابی کمی متفاوت. به عنوان نمونه:

۱- در پایان نسخه خطی قدیمی کتاب رجال شیخ طوسی، یکی از این خاندان به عنوان کاتب نسخه آمده است: «... السيد الشريف محمد بن سراهنك بن المرتضى الحسيني في سنة ۵۳۳ ق» (نسخه خطی رجال شیخ طوسی، کتابخانه موزه بریتانیا، شماره ۷۹۶۵).

۲- در پایان متن کتاب «النقض المکتفی علی من یقول بالإمام المکتفی»، نام کاتب این طور آمده است: «... تَمَّتْ الرِّسَالَةُ ... سابع من جمادی الأولى سنة خمس ستمائة (كذا) علی يد العبد المذنب المرتضى بن سراهنک الحسینی الرازی ...» (نسخه خطی، مکتبه الغربیه جامع کبیر صنعاء، مجموعه ۳۱۸۹، برگ ۱۰۳ الف).

۳- نسخه‌ای کهن از نهج البلاغه برای حمید بن أحمد المحلی در یمن موجود است؛ که در پایان نسخه آمده است: «تم کتاب نهج البلاغه بلطف الله تعالی و عونہ فله الحمد و نقل من نسخه بخط السيد الشريف الفاضل شرف‌الدین أبي طالب المرتضى بن سراهنک المرعشی الحسینی...» (نسخه عکسی نهج البلاغه، کتابخانه مرعشی، ۶۳۸ق) در پایان همین نسخه، دوباره آمده است: «سمع هذا الكتاب المسمى بنهج البلاغه قراءة من أوله الى آخره الشيخ الفاضل الكامل منصور بن مسعود بن عباس و حضر السماع الفقيه السيد العالم سليمان بن شريح و أنا أنظر فی نسخه صحیحہ معارضه بنسخه السيد الفاضل الشريف العالم شرف‌الدین شيخ العتره الطاهره التي قرأتها عليه و هو المرتضى بن سراهنک الحسینی المرعشی...» (همان؛ همچنین نک: انصاری، ۱۳۸۶ش: ۳).

نام و شرح حال این کاتب المرعشی و نسب او، به همین مناسبت در کتاب طبقات الزیدیه الکبری آمده است (الشهاری، ۱۴۲۱ق، ۳۴۸/۱)؛ و در برخی منابع زیدی با تصحیف و عنوان «سراهنک وعشی» یا «سراهنک الحسنی المرعشی» آمده است (به عنوان نمونه نک: الشهاری، ۱۴۲۱ق، ۱۲۱/۳، ۴۲۲).

۱ - ۳ - جمع‌بندی

بنابر آنچه گذشت، جدای از مرعشیان غیر منظور، و الحسینی المرعشی غیر مهدی، جمع طرق ابوجعفر الحسینی المرعشی در منابع روایی و نسخه‌های خطی، در جدول زیر قابل مشاهده است:

عنوان نسخه	+۵۷۵	+۵۵۰	+۵۲۵	+۵۰۰	+۴۷۵	+۴۵۰	+۴۰۰	+۳۷۵
احتجاج اردکان ۱ تاریخ ۷۳۶ق	-	-	ابوجعفر مهدي بن ابي حرب الحسینی المرعشی	؟	أبو عبد الله جعفر بن محمد بن أحمد الدوریستی (بعد ۴۷۴ق)	؟	أبو محمد بن أحمد	شیخ صدوق (م ۳۸۱ق)
تفسیر امام عسکری (ع) (نکته: قدیمی ترین نسخه ۸۰۸ق)	أبو الفضل شاذان ابن جبرئیل بن إسماعیل القمی (۵۹۰ تا ۶۰۰ق)	محمد بن شراهک الحسینی الجرجانی	أبي جعفر مهدي بن الحارث الحسینی المرعشی	؟	أبي عبد الله جعفر بن محمد الدوریستی	عن أبيه	؟	شیخ صدوق (م ۳۸۱ق)
احتجاج اردکان ۲ تاریخ ۷۳۶ق	-	-	أبو جعفر مهدي بن ابي حرب الحسینی (م ۵۳۹ق)	أبو علي الحسن بن محمد الطوسي (ز ۵۱۱ق)	⇒	أبي جعفر محمد بن الحسن الطوسي (م ۴۶۰ق)	جماعة	أبي محمد هارون بن موسى التلعکبري (م ۳۸۵ق)
المزار مرعشی ۴۶۲ قرن ۷ و ۸	-	-	أبو جعفر مهدي بن ابي حرب الحسینی (م ۵۳۹ق)	أبو علي الحسن بن محمد الطوسي (ز ۵۱۱ق)	⇒	أبي جعفر محمد بن الحسن الطوسي (م ۴۶۰ق)	جماعة	أبي محمد هارون بن موسى التلعکبري (م ۳۸۵ق)

با توجه به کمی روایات مرعشیان با عنوان الحسینی المرعشی، و نیز با توجه به گستردگی خاندان مرعشی (بعنوان نمونه نک: منتجب‌الدین، ۱۳۶۶ش، سراسر متن) و از سوی دیگر، طول مدت حکومت مرعشیان در طبرستان (۷۶۰ق تا ۹۹۰ق)، به نظر می‌رسد که جدای از این احتمال که احادیث ایشان به دست ما نرسیده‌اند یا با اسامی دیگری به ما رسیده است؛ این فرضیه نیز قابل بررسی است که جز افراد اندکی از خاندان مرعشی (همانند الحسن بن حمزه) که ممکن است راوی حدیث بوده باشند، مرعشیان «الحسینی المرعشی»، بیش از آنکه راوی احادیث در منابع شیعی باشند، به عنوان کاتب کتاب‌ها و نسخه‌ها، فعالیت داشته‌اند.

۲- الحسینی المرعشی در کتب رجالی و تراجم شیعه

اکنون که قصد داریم «ابوجعفر الحسینی المرعشی»، چه با عنوان «مهدی بن ابی‌حرب الحسینی» و چه با عنوان «مهتدی بن الحارث الحسینی» را در کتب رجالی و تراجم شیعه جستجو کنیم؛ لازم است محدوده زمانی این پژوهش را مشخص کنیم. این محدوده زمانی، از حدود قرن پنجم تا قرن هشتم می‌باشد؛ چون اساساً مرعشیان، در اواسط قرن چهارم، هنوز مسلمان نبودند؛ و مرعش، جزء ناحیه‌های مناطق اسلامی قرار نداشته است (به زودی در این باره سخن خواهیم گفت)؛ و یا اگر افرادی از آن‌ها مسلمان بوده‌اند، این افراد بسیار نادر می‌باشند. از سوی دیگر، چون کهن‌ترین نسخه پیدا شده با نام ایشان، مربوط است به کتاب موسوم به احتجاج با تاریخ ۷۳۶ق و

کتاب موسوم به تفسیر امام حسن عسکری(ع) با تاریخ ۸۰۸ ق، بنابراین، برای شناسائی وضعیت رجالی شخصیت راوی موجود در این نسخه‌ها، یعنی ابوجعفر مرعشی، لازم است پی‌جوی افراد مرعشیان، در میانه حدود قرن پنجم تا قرن هشتم باشیم.

بر این اساس، به نظر نمی‌رسد که نام وی در کتب رجالی متقدم شیعه قرار داشته باشد؛ اما برای اطمینان بیشتر، این جستجو انجام شد و در رجال بقری (م ۲۸۰ق)، رجال ابن‌غضائری (ح ق ۴)، فهرست نجاشی (م ۴۵۰ق)، رجال کشی، رجال طوسی و فهرست طوسی (م ۴۶۰ق) چیزی یافت نشد.

۲ - ۱ - ابوجعفر الحسینی المرعشی در منابع متقدم ثانویه رجالی و تراجم

در این قسمت، به چهار کتاب فهرستی و رجالی معالم العلماء ابن‌شهر آشوب (م ۵۸۸ق)، فهرست منتجب‌الدین (ح ۶۰۰ق)، رجال ابن‌داوود (م بعد ۷۰۷ق) و خلاصه الاقوال حلی (م ۷۲۶ق)، به عنوان منابع ثانویه رجالی می‌پردازیم:

۲ - ۱ - ۱ - ابوجعفر الحسینی المرعشی در معالم العلماء

ابن‌شهر آشوب مازندرانی، با اینکه به نوعی هم‌ولایتی مرعشیان محسوب می‌شود، ولیکن در معالم العلماء، یادکردی از ابوجعفر الحسینی المرعشی ندارد؛ ابن‌شهر آشوب فقط یک عنوان مرعشی، یعنی حسن بن حمزه (م ۳۵۸ق) را، تحت عنوان «أبو محمد الحسن بن حمزة العلوی الطبری المرعشی» ذکر نموده (ابن‌شهر آشوب، بی‌تا: ۳۶)؛ که همانی است که نجاشی و طوسی ذکر نموده‌اند (نک: طوسی، ۱۴۱۵ق، ۴۲۲؛ نجاشی، ۱۴۰۷ق، ۶۴؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ۱۰۴). همچنین، ابن‌شهر آشوب در فصل فی المقتصدین، نام الحسن بن حمزه المرعشی الطبری و نیز ابوجعفر محمد بن الحسین الطبری را در فرقه السادات، پشت هم ذکر نموده است (ابن‌شهر آشوب، بی‌تا: ۱۵۰). البته نام دیگری نیز با عنوان الحسین العلوی در معالم العلماء، عنوان شده، و ابن‌شهر آشوب کتاب المفتخر را به وی نسبت داده است (ابن‌شهر آشوب، بی‌تا: ۴۲)، که شاید همان الحسن بن حمزه العلوی (م ۳۵۸) باشد؛ زیرا یکی از کتاب‌های وی نیز، المفتخر است (ابن‌شهر آشوب، بی‌تا: ۴۲) و غیر او در امامیه، کتابی با این نام، ننوشته است.

در هر صورت، به نظر می‌رسد که اگر کتاب تفسیر امام حسن عسکری(ع) و الاحتجاج با اسناد موجود از ابوجعفر، در نزد ابن‌شهر آشوب بود، نام ابوجعفر الحسینی المرعشی را به عنوان راوی اصلی این دو کتاب، در معالم العلماء درج می‌نمود، همان‌گونه که تفسیر امام علی الهادی

عسکری(ع) از ابوعلی الحسن بن خالد برقی (ز ۲۵۴ق) را عنوان نموده است (ابن شهر آشوب، بی تا: ۳۴)؛ چرا که وی به نوعی، هم عصر و هم منطقه‌ای ابوجعفر الحسینی المرعشی می باشد. ابن شهر آشوب، در بخش عنوان «أحمد الطبرسی»، تنها نوشته است: «شیخی أحمد بن أبی طالب الطبرسی، له: کتاب الکافی فی الفقه حسن، الاحتجاج، مفاخره الطالبیة، تاریخ الأئمة(ع)، فضائل الزهراء(ع)، کتاب الصلاة» (ابن شهر آشوب، بی تا: ۲۵).

۲ - ۱ - ۲ - ابوجعفر الحسینی المرعشی در اثر منتجب الدین

کتاب الفهرست اثر منتجب الدین رازی، شامل اسامی مؤلفین و علمای شیعه از عصر شیخ طوسی(م ۴۶۰ق) است تا عصر مؤلف (م بعد ۶۰۰ق) که شامل بیش از یک قرن می باشد، و مطابق است با دوره حضور و گسترش تعداد مرعشیان در ایران، و نیز دوره زمانی احتمالی حیات ابوجعفر الحسینی المرعشی؛ که اکنون ما در صدد یافتن ترجمه‌ای از وی هستیم. رازی، با این که بیش از بیست نفر از خاندان مرعشی را در کتاب خود نام برده است (نک: منتجب الدین، ۱۳۶۶ش، سراسر متن)؛ اما ذکری از ابوجعفر مرعشی به میان نیاورده است. به نظر می رسد که اگر کتاب کنونی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع) و الاحتجاج کنونی منسوب به طبرسی، نزد منتجب الدین رازی بود، نام ابوجعفر الحسینی المرعشی را به عنوان راوی اصلی این دو کتاب، در فهرست خود درج می نمود؛ چرا که وی نیز، به نوعی، هم عصر وی بوده است؛ و با توجه به درج نام بسیاری از خاندان الحسینی المرعشی، لازم می نمود تا رازی، به درج نام وی نیز اقدام نماید؛ بنابراین، شاید که دوره حضور این کتاب‌ها و دوره حیات راوی یا مؤلف آنها، پس از زمان حیات منتجب الدین رازی بوده است. این احتمال وقتی پر رنگ می شود که رازی، حتی نامی از أحمد بن أبی طالب الطبرسی و کتاب الاحتجاج که منسوب به وی می باشد نیز، نبرده است.

۲ - ۱ - ۳ - ابوجعفر الحسینی المرعشی در رجال ابن داوود

رجال ابن داوود (م بعد ۷۰۷ق) که شامل بیش از ده عنوان کتاب‌های رجالی و فهرستی پیش از خود تا قرن هشتم است (ابن داوود، بی تا: مقدمه) پیرامون ابوجعفر الحسینی المرعشی، مطلبی ندارد؛ و از مرعشیان، همانند حسن بن حمزه نیز، همان مطالب کتب رجال پیش را، (تقریباً همانند نجاشی و طوسی که قبلاً ذکر نمودیم)، تکرار نموده است (ابن داوود، بی تا: ۷۷)

۲ - ۱ - ۴- ابوجعفر الحسینی المرعشی در خلاصه الاقوال

علامه حلی (م ۷۲۶ق)، کتاب رجالی خود، یعنی خلاصه الاقوال را در سال ۶۹۳ قمری تألیف نموده است (تهرانی، بی تا: ۲۱۴/۷) بنابراین، قاعدتاً باید رجال تا این تاریخ را، مخصوصاً رجال متأخر را، شامل باشد؛ اما پیرامون وضعیت الحسینی المرعشی و دو کتاب مروی از او، و نیز احمد بن ابی طالب الطبرسی و کتاب احتجاج کنونی منسوب به او، مطلبی یافت نشد؛ با اینکه علامه توجه به تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) داشته و اسناد ابتدایی آن را نقل نموده است و همان نظر ابن غضائری پیرامون موضوع بودن کتاب را آورده است (حلی، ۱۴۱۷ق، ۴۰۴)؛ بنابراین، هر آنچه پیش تر در این باره برای فهرست منتجب‌الدین نتیجه‌گیری کرده بودیم، در این جا نیز، قابل نتیجه‌گیری است.

۲ - ۲ - ابوجعفر الحسینی المرعشی در منابع جدید رجالی و تراجم

۲ - ۲ - ۱ - در منهج المقال (۹۶۸ق) استرآبادی (م ۱۰۲۸ق)، نامی از ابوجعفر الحسینی المرعشی نیافتیم. وی ضمن پرداختن مفصل (به نسبت منابع قبلی)، به «حسن بن حمزه مرعشی» (نک: استرآبادی، ۱۴۲۲ق، ۳۵/۴ - ۳۸ و ۱۴۵)؛ برخی اندک از موارد مرعشیان را نیز ذکر نموده است (به عنوان نمونه نک: استرآبادی، ۱۴۲۲ق، ۵۷/۲). همچنین، گزارشی در منهج المقال، از احمد بن علی طبرسی و نیز کتاب موسوم به احتجاج، و نیز از کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، نیافتیم؛ مگر انتقاد به ضعف راوی دیگر اسناد تفسیر و موضوع بودن این کتاب، که به نقل از حلی از ابن غضائری درج شده است.

۲ - ۲ - ۲ - قهپانی (ز ۱۰۱۱ق) در مجمع الرجال نیز، نامی از ابوجعفر الحسینی المرعشی نبرده است؛ و فقط در چند مورد از برخی مرعشیان همانند: «ابومحمد الطبری المرعشی، الحسن بن حمزه بن علی» نام برده است (نک: قهپانی، ۱۳۶۴ش، ۹۳/۷ و ۹۵ و ۱۴۸) و نیز ترجمه همو را، همانند نجاشی بیان کرده است (نک: قهپانی، ۱۳۶۴ش، ۱۰۵/۲ و ۱۴۸/۲). از سوی دیگر، با اینکه قهپانی توجه به تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) داشته و اسناد ابتدایی آن را مشابه علامه حلی، نقل نموده؛ و نقد حلی از ابن غضائری را نیز بیان کرده است (قهپانی، ۱۳۶۴ش، ۲۵/۶)، اما ذکر از راوی اصلی نسخه‌های خطی این کتاب، یعنی ابوجعفر المرعشی، ننموده است.

۲ - ۲ - ۳ - تفرشی (ز ۱۰۴۴ق) در نقد الرجال، مطلبی از ابوجعفر الحسینی المرعشی ندارد. وی جدای از حسن بن حمزه مرعشی (تفرشی، بی تا: ۱۶/۲)، برخی از مرعشیان را به نقل از منتجب‌الدین در کتاب خود آورده است (نک: تفرشی، بی تا: ۱۱۶/۱، ۱۷۴؛ ۴۲/۲، ۱۰۴، ۱۱۹، ۱۷۷،

۲۴۴؛ ۲۰۵/۵، ۲۱۸، ۲۴۶). همچنین، گزارشی در نقد الرجال، از احمد بن علی طبرسی و نیز کتاب موسوم به احتجاج، و نیز از کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع)، نیافتیم؛ مگر انتقاد به ضعف راوی دیگر اسناد تفسیر و موضوع بودن این کتاب، که به نقل از حلی از ابن غضائری درج شده است.

۲ - ۲ - ۴ - اردبیلی (م ۱۱۰۱ق) نیز در جامع الرواة، مطلبی از ابوجعفر الحسینی المرعشی ندارد. وی نیز جدای از حسن بن حمزه مرعشی (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ۱/۱۹۵)، برخی از مرعشیان را به نقل از منتجب‌الدین در کتاب خود آورده است (به عنوان نمونه نک: اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ۱/۹۱، ۴۵، ۵۷، ۷۲، ۱۸۸، ۱۹۵، ۲۰۹، ۲۲۵، ۲۳۱، ۲۴۸، ۲۸۸، ۳۲۰، ۳۹۷، ۴۸۲، ۵۸۶). اما وی ضمن ذکر عنوان «ابو محمد العلوی» نوشته است:

«فی کتاب الاحتجاج حدثنی السید العالم العابد ابوجعفر مهدی بن ابی‌حرب الحسینی رضی‌الله‌عنه قال اخبرنی الشیخ ابوعلی الحسن بن الشیخ ابی‌جعفر محمد بن الحسن الطوسی رحمه‌الله‌تعالی قال اخبرنی الشیخ السعید الوالد ابوجعفر قدس‌الله‌روحه قال اخبرنی جماعه عن ابی‌محمد هارون بن موسی التلعکبری قال اخبرنا ابوعلی محمد بن همام قال اخبرنا علی السوری قال اخبرنا ابو محمد العلوی من ولد الافطس و کان من عباد الله الصالحین الحدیث و تقدم یحیی ابومحمد العلوی فتدبر مح» (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ۲/۴۱۴).

بنابراین، این اشاره به الحسینی المرعشی با عنوان «ابوجعفر مهدی بن ابی‌حرب الحسینی» در این کتاب، و یا با توجه به رمز «مح»، به نقل از تلخیص المقال استرآبادی، اولین اشاره‌ها به ابوجعفر مرعشی، در کتب رجالی و تراجمی شیعه است.

همچنین، گزارشی از ترجمه احمد بن علی طبرسی و نیز کتاب موسوم به احتجاج، و نیز از کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع)، در جامع الرواة نیافتیم؛ مگر نقد حلی از ابن‌غضائری بر تفسیر، که به نقل از استرآبادی درج نموده است (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ۲/۱۸۴).

۲ - ۲ - ۵ - حر عاملی (م ۱۱۰۴ق) در کتاب رجالی خود یعنی أمل الآمل، مطلب جدیدی از مرعشیان ذکر شده پیش از این، و احمد بن علی طبرسی، نسبت به منابع قبلی ندارد. وی در عنوان ابوجعفر الحسینی المرعشی، نوشته است: السید الجلیل ابوجعفر مهدی بن ابی‌الحرب الحسینی المرعشی. کان عالماً فاضلاً فقیها ورعاً، یروی عن الشیخ ابی‌علی بن محمد بن الحسن الطوسی عن أبیه، وروی عن جعفر بن محمد بن أحمد الدوریستی عن أبیه محمد بن محمد بن علی بن الحسن بن بابویه، كما فی کتاب الاحتجاج و غیره (حر عاملی، بی تا: ۲/۳۲۷).

۲ - ۲ - ۶ - افندی (م ۱۱۳۰ق) در ریاض العلماء، مطلب تازه‌ای ندارد؛ و ابوجعفر را «السید الجلیل ابوجعفر مهدی بن ابی‌الحرب الحسینی المرعشی» خطاب کرده؛ و نوشته: کان عالماً فاضلاً فقیها ورعاً، یروی عن الشیخ ابی‌علی بن محمد بن الحسن الطوسی عن ابیه، و روی عن جعفر بن محمد بن أحمد اللوریستی عن ابیه محمد عن محمد بن علی بن الحسن بن بابویه، کما فی کتاب الاحتجاج و غیره (اصفهان‌افندی، ۱۴۰۳ق، ۲۲۱/۵).

۲ - ۲ - ۷ - بحرالعلوم (م ۱۲۱۲ق) در فوائد الرجالیة نیز، مطلبی از ابوجعفر الحسینی المرعشی ندارد. وی از مرعشیان به «حسن بن حمزه مرعشی» با مطالب تکراری از متقدمین، پرداخته است (بحرالعلوم، ۱۳۶۳ش، ۱۸۷/۲).

۲ - ۲ - ۸ - مامقانی (م ۱۳۵۱ق) در تنقیح المقال، ذیل عنوان «أحمد بن علی بن ابی‌طالب الطبرسی» نقل ابن‌شهرآشوب در معالم و شیخ حر عاملی در أمل الآمل را درج نموده؛ و به همین مناسبت، تکرار نموده: ... یروی عن السید العالم العابد ابی‌جعفر مهدی بن ابی‌حرب الحسینی المرعشی انتهى (مامقانی، ۱۴۳۱ق، ۶/۳۳۶). همچنین، ذیل عنوان «الحسن بن زید بن محمد» یکی از دو سند تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) را درج نموده؛ که در این سند، نام «ابی‌جعفر مهتدی بن حارث الحسینی المرعشی» وجود دارد (مامقانی، ۱۴۳۱ق، ۱۹/۲۳۶). وی همانند چند اثر قبلی که ذکر شد، نام برخی از مرعشیان و ترجمه حسن بن حمزه را نیز، از منابع قبلی، نقل نموده است.

۲ - ۲ - ۹ - سید محسن امین (م ۱۳۷۱ق) در أعیان الشیعة نیز، مطلب تازه‌ای درباره ابوجعفر ندارد؛ و او را بدون شناخت لازم، تکریم نموده است: و اما الاخبار فی فضل العلماء فهی أكثر منهم ان تعد وتحصی لکننا نذکر طرفاً منها فمن ذلك ما حدثنی به العالم العابد ابوجعفر مهدی بن ابی‌حرب الحسینی المرعشی رضی‌الله‌عنه (امین عاملی، ۱۴۲۱ق، ۱۰/۱۴۳).

۲ - ۲ - ۱۰ - جدای از مطالب و مواردی که دیگران تا کنون ذکر نموده‌اند، آقابزرگ تهرانی (م ۱۳۸۹ق)، دو توصیف متفاوت، یکی در نام، یعنی «ابن ابی‌حرب نزار قائنی» و دیگری در انتساب شاگردی ابوجعفر مرعشی به حسکانی دارد. وی در عنوان «مهدی بن ابی‌حرب نزار» نوشته است: السید العالم العابد ابوجعفر القائنی الحسینی المرعشی، من مشایخ الشیخ ابی‌منصور أحمد بن علی بن ابی‌طالب الطبرسی، صاحب الاحتجاج ... و یروی صاحب الترجمة أيضا عن الشیخ ابی‌علی عن والده الشیخ الطوسی کما فی الاجازات و المستدرک، و یروی أيضا عن الحاکم الحسکانی ... و یروی عنه ابن‌شهرآشوب ... و الشیخ أبوعلی الطبرسی المفسر فی مجمع البیان و یظهر منه أن اسم ابی‌حرب نزار و أنه قائنی» (تهرانی، بی‌تا: طبقات، ۳۱۲/۲) همچنین، آقا بزرگ تهرانی در الذریعه،

ذیل عنوان «تصحیح خبر رد الشمس» می‌نویسد: «و الحسکانی هذا هو من مشایخ مهدی بن اَبی‌حرب الذی یروی عنه الطبرسی فی الاحتجاج» (تهرانی، بی‌تا: الذریعه، ۱۹۵/۴).

به نظر می‌رسد که آقابزرگ تهرانی، اسم او را با دیگری مشترک دیده است؛ و به اشتباه، این عناوین را درج نموده است؛ و در منابع بعدی نیز به اعتبار وی، تکرار شده است (نک: موسوعه طبقات الفقهاء، ۳۳۵/۶)

۲ - ۲ - ۱۱ - خویی (م۱۴۱۳ق) در معجم رجال الحدیث، عنوان ابوجعفر الحسینی المرعشی را به نقل از شیخ حر عاملی و او نیز با استناد به اسناد کتاب موسوم به احتجاج نقل نموده است (خویی، ۱۴۱۳ق، ۱۶۴/۲). وی جدای از حسن بن حمزه مرعشی، برخی از مرعشیان را، به نقل از منابع قبلی، ذکر نموده است.

خویی، گزارش و ترجمه‌ای نیز از احمد بن علی طبرسی و اسناد آن از ابوجعفر المرعشی، نداده؛ و تنها اشاراتی به متن احتجاج منسوب به طبرسی دارد؛ با عناوینی همچون: «و قال الطبرسی فی الإحتجاج فی أواخره» (خویی، ۱۴۱۳ق، ۱۷۸/۶)؛ یا «ذکره الطبرسی فی احتجاج النبی(ص) یوم الغدیر» (خویی، ۱۴۱۳ق، ۴۷/۲۳)؛ یا «و روی الطبرسی فی الإحتجاج، قریبا من الآخر» (خویی، ۱۴۱۳ق، ۲۸۹/۵). درباره تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع) نیز که اسناد ابوجعفر مرعشی را دارد؛ گزارش یا مطلبی از او ندارد.

۲ - ۲ - ۱۲ - تستری (م۱۴۱۶ق) در قاموس الرجال نیز، مطلبی از ابوجعفر الحسینی المرعشی ندارد. وی به حسن بن حمزه مرعشی با مطالب تکراری از متقدمین، پرداخته است (شوشتری، ۱۴۱۰ق، ۲۲۶/۳؛ ۶۰۳/۱۱؛ ۱۰۰/۱۲). وی در کتاب خود مطالبی به نقل از کتاب احتجاج، با عنوان «الطبرسی فی احتجاجه» دارد (شوشتری، ۱۴۱۰ق، ۶۰۶/۶) ولی مطلب و گزارشی خاصی از تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع) و راوی آن یعنی ابوجعفر مرعشی یافت نشد؛ فقط در چند مطلب اشاره به موضوع بودن کتاب دارد (شوشتری، ۱۴۱۰ق، ۴۶۷/۲؛ ۱۵/۱۰؛ ۲۳۶/۷؛ ۵۴۱/۸؛ ۲۵۰/۳؛ ۱۹/۶).

۲ - ۳ - جمع‌بندی مطالب رجالیون متقدم و جدید

در منابع متقدم اولیه رجالی (تا قرن ۵)، به خاطر متأخر بودن شخصیت ابوجعفر الحسینی المرعشی، مطلبی نمی‌تواند وجود داشته باشد؛ و همچنین، از دو کتاب موسوم به احتجاج و نیز تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع) که ابوجعفر، راوی اصلی آنها است، به همان دلیل، گزارشی وجود ندارد.

در منابع متقدم ثانویه رجالی (تا قرن ۸)، که طبق قرائن و قاعدتاً هم عصری با ابوجعفر المرعشی، و نیز هم‌دوره بودن زمان احتمالی تألیف کتاب موسوم به احتجاج، لازم است مطلبی وجود داشته باشد؛ ولی، مطلبی از ابوجعفر المرعشی وجود ندارد. فقط در معالم، ذکری از نام کتاب «احتجاج» به عنوان تألیف احمد بن علی طبرسی، استاد ابن‌شهرآشوب، آمده؛ که به علت عدم ذکر اطلاعات، مشخص نیست که کتاب کنونی موسوم به احتجاج، همان کتاب احتجاج ذکر شده در معالم است، یا کتاب هم‌نام دیگری است. همچنین، در برخی منابع این دوره، همانند منتجب‌الدین رازی، با اینکه نام حدود بیست تن از مرعشیان، برای اولین بار ذکر شده؛ ولی نامی از ابوجعفر المرعشی به میان نیامده است.

بنابراین، به نظر می‌رسد که اگر کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع) و الاحتجاج نزد عالمان این دوره، یعنی قرن ۶ و ۷ بود، نام ابوجعفر المرعشی را به عنوان راوی اصلی این دو کتاب، درج می‌نمودند. از آن مهم‌تر، اگر کتاب احتجاجی که اکنون در دسترس ما قرار دارد، همان کتاب احتجاج استاد ابن‌شهرآشوب، یعنی ابومنصور طبرسی، می‌بود، لازم می‌آمد تا وی با توجه به اسناد ابتدای کتاب کنونی، به درج نام استاد خود، یعنی ابوجعفر المرعشی، در معالم العلماء اقدام می‌نمود؛ چرا که تظن به نام وی در کتاب مناقب خود داشته است. بنابراین، معلوم نیست که نام کتاب احتجاج در این یادکرد از استاد خویش، همین کتاب موسوم به احتجاج کنونی و در دسترس ما باشد. به عبارت دیگر، به نظر می‌رسد که اساساً کتاب احتجاج کنونی و تفسیر کنونی، در دسترس ایشان قرار نداشته است.

همچنین، در منابع رجالی و تراجمی متقدم و متأخر شیعه، هیچ اطلاعی، بیش از آن یک خط مطلب از ابومنصور طبرسی که در معالم ابن‌شهرآشوب آمده؛ و نیز یک خط اسناد احتجاج و تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع) که از ابوجعفر مرعشی آمده، چیزی وجود ندارد. همچنین، اردبیلی، اولین کسی است که به نقل از استرآبادی، از ابوجعفر المرعشی به مناسبت اسناد احتجاج، یاد کرده است؛ و این دست یادکردها، در برخی منابع بعدی نیز، تکرار شده است.

۳- ابوجعفر الحسینی المرعشی در دیگر منابع

جستجوی سرنخی از الحسینی المرعشی در منابع غیر رجالی و تراجمی را، می‌توان به واسطه ارتباط این نام با برخی از علما و آثار، در چند دسته، پی‌گیری نمود. چون تنها مطلبی که از وی، فعلاً در اختیار است، اسناد موجود در کتاب موسوم به احتجاج و تفسیر منسوب به امام عسکری(ع) است، بنابراین، این جستجو را ابتدا در آثار این افراد یا افراد مرتبط با این افراد، دنبال می‌کنیم؛ و در آخر به منابع دیگر می‌پردازیم.

۳ - ۱ - الحسینی المرعشی در آثار ابن شهرآشوب (م ۵۸۸ق)

ابن شهرآشوب، به گفته خودش، شاگرد طبرسی، که کتاب احتجاج منسوب به وی شده است، می‌باشد؛ و از طرفی، طبق قرائنی، هم‌دوره ابوجعفر المرعشی است. ابن شهرآشوب، آثار فراوانی داشته است (نک: تهرانی، بی‌تا: ۴۲۶/۱ و ۲۳۶/۲، ۴۷۶ و ۹۱/۵ و ۷۶/۱۹ و ۲۳۳/۲۳). بنابراین می‌توان نام الحسینی المرعشی را در آثار موجود ابن شهرآشوب به دو صورت جستجو نمود؛ یکم، به صورت ذکر حدیث یا مطلب؛ و دوم، به عنوان شخصیت رجالی. تنها کتاب رجالی ابن شهرآشوب که در دست است «مَعَالِمُ الْعُلَمَاء» می‌باشد، که پیش‌تر آن را بررسی نمودم؛ و مشخص شد که مطلبی پیرامون الحسینی المرعشی ندارد. بنابراین، اکنون به بررسی آثار غیر رجالی وی می‌پردازیم.

۳ - ۱ - ۱ - مُتَشَابَهُ الْقُرْآن وَ مُخْتَلَفُهُ

تفسیر موضوعی قرآن است که به آیات متشابه، آیات محتاج به توضیح و آیات مورد اختلاف علما می‌پردازد. مؤلف، جز ده سوره، از تمامی سوره‌های قرآن کریم آیاتی را استخراج نموده؛ که به شکل بلاغی، تفسیری، تأویلی و بیان اسباب النزول، به توضیح و تفسیر آن پرداخته است (نک: ابن شهرآشوب، ۱۳۶۹ق، فهرست و مقدمه).

با این که موضوعات مشابهی در این کتاب با کتاب احتجاج منسوب به طبرسی و تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) وجود دارد، استنادی به این کتاب‌ها در این اثر ابن شهرآشوب وجود ندارد. همچنین، نام از الحسینی المرعشی، به عنوان راوی اصلی آن دو کتاب و نیز به عنوان استاد استاد ابن شهرآشوب، در این اثر موجود نیست.

۳ - ۱ - ۲ - مَنَاقِبُ آلِ أَبِي طَالِبٍ (المناقب)

این کتاب مفصل، اکنون در چهار جلد تنظیم شده است. اما با اینکه کتاب مناقب، مشابهت‌های زیادی در بسیاری موضوعات با کتاب‌های احتجاج منسوب به طبرسی و تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) دارد، ولیکن از این دو اثر، استنادی متنی و نیز روایی به نام الحسینی المرعشی، به عنوان راوی اصلی در این دو کتاب، وجود ندارد؛ مگر اینکه چند نقل از تفسیر وجود دارد (ابن شهرآشوب، ۱۳۷۹ش، ۳۰۰/۲، ۳۱۳ و ۳۲۹)؛ که لازم است بررسی شود که آیا از ملحقات حاشیه‌نویسی بر مناقب است، یا اینکه از خود ابن شهرآشوب است؟

اما در این میان، در ابتدای کتاب مناقب، آنجا که ابن شهرآشوب اسناد و طرق کتابش را ذکر می‌کند؛ دو بار نام‌هایی می‌آید که مترادف با نام ابوجعفر الحسینی است. یکبار «المهدی بن

أبی جرب الحسنی الجرجانی»، وقتی که «اسناد أمالی الحاکم عن المهدی بن أبی جرب الحسنی الجرجانی عن الحاکم النیسابوری» را ذکر نموده (ابن شهر آشوب، بی تا: ۱۰/۱)؛ و بار دوم، «مهدی بن أبی حرب الحسنی» و در برخی نسخه‌ها «الحسینی»، وقتی که «اسناد الإبانة و کتاب اللوامع عن مهدی بن أبی حرب الحسنی عن أبی سعید أحمد بن عبد الملك الخرقوشی» را ذکر می‌نماید (ابن شهر آشوب، بی تا: ۱۱/۱)

۳ - ۱ - ۳ - مثالب النواصب

ابن شهر آشوب پس از تدوین کتاب مناقب آل ابی طالب، به تدوین کتاب «مثالب النواصب» همت گماشته؛ که به گونه‌ای تکمیل کننده کتاب مناقب او است. وی در مقدمه این کتاب، به اوضاع نامطلوب به وجود آمده پس از سقیفه، که موجب گمراهی بیشتر مسلمانان شد، اشاره می‌کند (ابن شهر آشوب، ۱۴۳۶ق، مقدمه) این کتاب، مانند مناقب، بسیار پر ارجاع و پرمعنی است؛ و از لحاظ بهره‌گیری از منابع تاریخی، حدیثی، تفسیری، کلامی و ادبی، برجسته است.

با اینکه کتاب مثالب النواصب، در متن خود، احتجاجاتی را بیان نموده است؛ و از طرف دیگر، مشابهت‌های زیادی در برخی موضوعات با احادیث کتاب‌های کنونی احتجاج منسوب به طبرسی استاد ابن شهر آشوب و نیز تفسیر منسوب به عسکری (ع) دارد، اما ابن شهر آشوب در کتاب خود، جدای از این که از این کتاب‌ها استفاده نموده است؛ حتی در آن‌ها هیچ «اشاره، نقل و مطلبی» از شخص ابوجعفر المرعشی یا احمد بن طبرسی ندارد.

۳ - ۱ - ۴ - جمع‌بندی

طبق شواهد و بررسی‌های بیان شده، به نظر می‌رسد که کتاب‌های احتجاج منسوب به طبرسی استاد ابن شهر آشوب (که اکنون در دست ماست) و نیز تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) در دوره ابن شهر آشوب و در نزد وی، وجود نداشته؛ یا حداقل در دسترس علماء نبوده است. همچنین، ابن شهر آشوب شناختی از ابوجعفر الحسینی و المرعشی به عنوان استاد خود نداشته؛ و تنها نامی از وی، با پسوند «الحسینی»، حتی بدون اشاره به تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) و احتجاج، در ابتدای مناقب خود آورده است.

۳ - ۲ - الحسینی المرعشی در آثار شاذان بن جبرئیل (۵۹۰ تا ۶۰۰ق)

ابوالفضل شاذان ابن جبرئیل بن اسماعیل بن ابی طالب القمی، فقیه شیعه امامی قرن ششم قمری است؛ و نام وی در اسناد تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) درج گشته، که در این

اسناد، نام «ابی جعفر مهتدی بن الحارث الحسینی المرعشی» که احتمالاً تصحیف شده «ابوجعفر مهدی بن ابی حرب الحسینی المرعشی» باشد، آمده است؛ بنابراین محتمل است که در آثار شاذان بن جبرئیل، سرنخی از ابوجعفر المرعشی بیایم.

چهار کتاب به وی منسوب شده است؛ که دو کتاب «إزاحة العلة فی معرفة القبلة» و «تحفة المؤلف الناظم» در دسترس نیست؛ و موضوع آن نیز چندان متناسب با جستجوی ما نمی‌باشد. دو کتاب دیگر نیز، انتسابش به شاذان بن جبرئیل مخدوش است (به عنوان نمونه نک: تهرانی، بی تا: ۸/ ۱۳۵ رقم ۵۰۷؛ بهاری همدانی، ۱۳۸۱ش، سراسر متن) همچنین، با تطبیق متن این دو کتاب، روشن می‌شود که متن احادیث مشترک نیز، جز در برخی کلمات و اندکی عبارات، همانند هستند؛ پس، این که آن دو کتاب یکی هستند، از نظر ساختار و شاکله و متن احادیث، سخن درستی است. اما اکنون مشخص نیست کدام یک از این دو کتاب، اصیل هستند، و کدام برنوشته از دیگری است. به عبارت دیگر، اکنون مشخص نیست که: آیا کتاب الروضة اصیل است و کتاب الفضائل، خلاصه الروضة است؟ یا اینکه کتاب الفضائل اصیل است و کتاب الروضة، اضافاتی پیدا نموده است؟ (برای اطلاع بیشتر نک: قمی، ۴۲۳ق؛ همو، ۱۳۶۳ش، سراسر متن).

در هر صورت، با جستجویی که در این کتاب‌های منسوب به شاذان بن جبرئیل، انجام شد، پیرامون «مرعش، الحسینی المرعشی، الحسینی العلوی، احمد بن علی، طبرسی، الاحتجاج، تفسیر امام حسن عسکری(ع)» و نیز «مهتدی بن الحارث» انجام شد؛ ولی مطلب و گزارشی یافت نشد. همچنین، احادیث و مطالبی نیز از کتاب کنونی موسوم به احتجاج و تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع)، در این دو کتاب یافت نشد.

۳ - ۳ - الحسینی المرعشی در آثار محمد بن سراهنک و دیگر آثار

الف - خود شخص «محمد بن سراهنک الحسینی العلوی المرعشی الجرجانی» مجهول است، و کتابی از او یا منسوب به او، موجود نیست؛ تنها، اسنادی و نسخه‌های خطی با درج نام وی مطرح است، که پیش‌تر به ذکر آن پرداختیم.

ب - عبدالجلیل قزوینی رازی (ز ۵۵۵ق) نیز در کتاب النقص، شماری از عالمان امامی طبرستان را نام برده است؛ که بیش‌تر از آن، در الفهرست منتجب‌الدین، شاگرد وی، آمده؛ ولی از ابوجعفر المرعشی، نامی به میان نیامده است. رازی از کتاب احتجاج و احمد بن علی طبرسی، مطلب و نامی نبرده است. همچنین، وی از عنوان ابوجعفر الحسینی المرعشی و نیز اسناد وی بر احتجاج و تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع) یاد کرده است؛ اما در دو جا، از تفسیر امام

حسن عسکری (ع) نام برده است (رازی، بی تا: ۲۶۳ و ۲۸۵). اگر این نام، همان تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) کنونی باشد؛ به این معنی می باشد که این تفسیر نزد وی معتبر بوده است. ج - در آثار علمای دیگر نیز، از الحسینی المرعشی، گزارش و مطلبی یافت نشد؛ جز در الانساب سمعانی سنی، که در عنوان بعد، مفصلاً ذکر خواهیم کرد.

۴- ابو جعفر الحسینی المرعشی و سمعانی

عبدالکریم سمعانی مروزی (م ۵۶۲ق)، که به نوعی هم شهری (خراسان، مرو) و نیز، هم تبار (شام، حلب) ابو جعفر الحسینی المرعشی محسوب می شود، تنها شخصی است که اطلاعاتی، هر چند اندک، از ابو جعفر به ما داده است (سمعانی، ۱۳۸۲ق، ۱۲/۱۹۲)؛ و همین اطلاعات اندک در آثار بعدی اهل سنت تکرار شده است.

وی به سال ۵۰۶ در سمعان، یعنی محلی در تمیم منطقه شام و نزدیک حلب، به دنیا آمده است؛ ولی پدرش، وی را در سه سالگی به نیشابور برده، و خود نیز یک سال بعد از آن، درگذشته است (نک: سمعانی، ۱۳۸۲ق، ۳/۲۹۸). تربیت و تعلیم سمعانی به دست عموهایش انجام شده، که جملگی اهل علم و فضل بوده اند. سمعانی محضر استادان بسیاری را درک کرده است؛ و به خاطر تحقیق و استماع حدیث، سفرهای فراوان نموده؛ و بارها به برخی از شهرها و کشورها، همچون طبرستان، خراسان، اصفهان، همدان، عراق، ماوراءالنهر، حجاز، شام، بیت المقدس، سفر کرده است (نک: سمعانی، ۱۳۸۲ق، ۳/۳۰۱).

مشهورترین کتاب سمعانی «الانساب» است؛ که در سال ۵۵۰ قمری در سمرقند شروع به تألیف آن نموده است (نک: سمعانی، ۱۳۸۲ق، ۴/۱). این کتاب پس از تألیف، مورد توجه دانشمندان بعدی قرار گرفت؛ و حتی عدّه‌ای، همانند: ابن اثیر جوزی (م ۶۳۰ق)، جلال الدین سیوطی (م ۸۴۹ق)، قطب الدین خیضری شافعی (م ۸۹۴ق) آن را تلخیص کرده اند.

سمعانی به مناسبت عنوان «المرعشی» از ابو جعفر مرعشی نام برده است؛ اطلاعات او، که تنها اطلاعات از زندگی وی می باشد و احتمالاً در ملاقات با وی، از او دانسته است؛ در کتاب الانساب، این گونه ذکر شده:

«و مرعش اسم علوی، انتسب إليه أبو جعفر المهدي بن إسماعيل ابن إبراهيم،

و هو يعرف بناصر بن أبي حرب إبراهيم بن الحسين،

و هو يعرف بأميرك بن إبراهيم بن علي - وهو المرعش - بن عبد الله بن الحسن ابن

الحسين بن علي بن الحسين بن علي بن أبي طالب العلوي المرعشي، يعرف بناصر الدين،

ذكر لي نسبه هذا أحمد بن علي العلوي النسابة السقاء العلوي،

فاضل متمیز، سافر إلى الحجاز و العراق و خراسان و ما وراء النهر و البصرة و خوزستان، و رأى الأئمة و صحبهم، و كان بينه و بين والدى رحمه الله صداقة متأكدة، ولد بدهستان، و نشأ بجرجان، و سكن فى آخر عمره ساریه مازندران، ذکر لی أنه سمع ببغداد أبایوسف عبدالسلام بن محمد ابن یوسف القزوينی، و بالكوفه أبای الحسین أحمد بن محمد بن أحمد بن جعفر الثقفى، و بجرجان أبالقاسم إسماعیل بن مسعدہ الإسماعیل، و بأصبهان أباعلى الحسن بن على بن إسحاق الوزیر، و بنهائند أباعبدالله الحسین بن نصر ابن مرهف القاضی، و بالبصرة أبای عمر محمد بن أحمد بن عمر بن النهائندی و طبقتهم، و كان یرجع إلى فضل و تمیز، و كان غالباً فى التشیع معروفاً به، لقیته بمرو أولاً و أنا صغیر، ثم لقیته بساریه، و کتبت عنه شیئاً سیراً، و كانت ولادته فى صفر سنه اثنتین و ستین و أربعمائیه بدهستان، و توفى فى شهر رمضان سنه تسع و ثلاثین و خمسمائیه.» (سمعانى، ۱۳۸۲ق، ۱۲/۱۹۲).

۵ - ابوجعفر الحسینی المرعشی و غلات نصیریہ

با توجه به تاریخ ۴۶۲ تا ۵۳۹ قمری، که سمعانى برای تولد و وفات ابوجعفر مرعشى، ذکر نموده است؛ به این معنی است که ابوجعفر مرعشى در دوره سلجوقیان (قرن پنجم و ششم) می‌زیسته است.

از مراکز شیعی ایران در عصر سلجوقی، می‌توان از کاشان، تفرش، آوه، قم، ری و بلاد مازندران؛ و نیز گروه‌هایی از شیعه در نیشابور و سبزوار، نام برد (نک: رازی، بی‌تا: ۵۳ - ۷۷؛ حلمی، ۱۳۸۳ش، ۱۵۱) در این عصر، چهار گروه شیعی در ایران اهمیت خود را همچنان حفظ کرده بودند: زیدیه، اسماعیلیه، امامیه (شیعیان دوازده امامی) و غلات نصیریه (صابری، ۱۳۸۳ش، ۲/۵۵۳)؛ که البته، شیعه امامیه غیرغالی، با پرهیز از ورود به درگیرهای فرقه‌ای، می‌کوشیدند با حفظ هویت مذهبی خود، اهداف اصولی و دراز مدت خود را داشته باشند (نک: کلورنز، ۱۳۶۳ش، ۱۵۸ و ۱۵۹؛ حلمی، ۱۳۸۳ش، ۱۶۳)

در این میان، طبق شواهدی که در پی خواهد آمد، به نظر می‌رسد که ابوجعفر مرعشى، از غلات نصیریه یا حداقل از غلات شیعه با تمایلات نصیری بوده است. برخی از این نشانه‌ها عبارتند از:

۵ - ۱ - وصف غالی بودن ابوجعفر در کلام سمعانی

سمعانی در کتاب خود، الانساب، ضمن طرح برخی از اسامی و اشخاص، نسبت غلو و مذهب «شیعه غالی» به آنها داده است؛ همانند ابوالعلاء الخصب التمیمی (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۴۷۹/۱)؛ یا ابوالفضل یحیی بن سلامه الحصکفی (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۲۲۷/۲). وی میان شیعیان و شیعیان غالی، تمایز قائل شده است؛ و برای موارد خاصی از نسبت تشیع به افراد، از عبارات تفکیکی، همانند «کان شیعیاً غلیاً فی التشیع» استفاده نموده است (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۱۸۸/۴)؛ و حتی برخی از افراد را آنقدر غالی در تشیع دانسته، که نقل هیچگونه روایتی از آنان را جایز ندانسته است (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۸۶/۵ و ۳۳۶/۵ و ۹۵/۳).

با توجه به این که سمعانی، مذهب ابوجعفر مرعشی را از «شیعیان غالی» گزارش نموده است، و گفته «کان غالیا فی التشیع، معروفاً به» (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۱۹۲/۱۲)؛ ابتدا لازم است روشن شود که آیا این نسبت غلو، با توجه به شناخت فرق و مذاهب و جزئیات آنها، از سوی سمعانی به کار رفته است؟ یا به صرف شیعی بودن وی، و در مقابل عقیده و گرایش خودش به شافعیه و حنبلیه (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۳۷۸/۳؛ ۲۷۷/۲)، از این عبارت و نسبت، استفاده نموده است؟

سمعانی با استفاده از منابع متعدد (نک: ذکایی ساوی، ۱۳۷۵ش، سراسر متن) و نیز سفر به سرزمین های اسلامی، از نزدیک با فرق و پیروان آنها ملاقات نموده است (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۲۹۹/۳) و بسیاری از آنها را در کتاب خود معرفی کرده است (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۵/ سراسر متن) وی درباره شهرهای شیعه نشین (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۵۴۲/۴) و همنشینی با آنان، در کتاب خود یاد کرده و عباراتی همانند «طائفة من الشیعة» و «اهلها من الشیعة» برای ایشان به کار برده است (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۳۹۶/۳). همچنین، از برخی فرق شیعی با اصطلاحاتی چون «غلاة»، «غلاة الروافض» و «غلاة الشیعة» یاد کرده است. گاهی نیز گزارش های وی درباره عقاید این فرق، همانند انتساب الوهیت به امام علی (ع) و امام جعفر صادق (ع) بیان شده است (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۳۸۱/۲؛ ۴۹۸/۵)؛ بنابراین، با استفاده از این یادکردها، می توان ملاک های غلو را از منظر سمعانی روشن نمود (نک: کشیک نویس، ۱۳۹۹ش، سراسر متن)

جدای از آن، سمعانی، بسیاری از فرقه های غلات شیعه را می شناخته و در مناسبت های مختلف از آنها یاد نموده است؛ همانند: «مفوضه» فرقه ای از غلاة شیعه هستند که گمان می کنند خداوند پیامبر (ص) را آفرید و سپس خلق جهان را به وی واگذار کرد؛ و گروهی گویند که به علی (ع) واگذار کرد. (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۳۵۷/۵)؛ «قداحیه» به عبدالله بن میمون قداح منسوب بوده اند، که به ثنویت و غلاة الروافض، متهم بود (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۴۵۸/۴)؛ «اسحاقیه» فرقه ای از

شعیان غالی بودند، پیرو اسحاق بن محمد نخعی احمر کوفی؛ که به الوهیت علی بن ابی طالب عقیده داشتند؛ و صحابه را لعن می کردند (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۱/۱۳۶)؛ «خطابیه» که قایل به الوهیت امام جعفر صادق بودند (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۲/۳۸۱)؛ «غرایه» از غلاة شیعه، بر این اعتقادند که، جبرئیل بر علی بن ابی طالب فرود می آمد، ولی به سبب شباهت پیامبر (ص) به علی (ع) جبرئیل اشتباه کرد (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۴/۲۸۵)؛ «ناووسیه» به رجعت امام محمد باقر (ع) اعتقاد داشتند (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۵/۴۵۰)؛ «محمدیه» جمعی از غلاة الشیعه هستند که به خروج محمد بن عبدالله بن الحسن بن علی بن ابی طالب اعتقاد دارند؛ و تا این زمان، همچنان هستند (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۴/۳۹۲)؛ و ۲۱۸/۵)؛ و فرقه‌ها دیگر همچون: علیانیه، کاملیه و ... (نک: سماعانی، ۱۴۰۸ق، ۵/۲۳)؛ کشیک‌نویس، ۱۳۹۹ش، سراسر متن)

سمعانی، به «غلات نصیریه» که در دوره او در ایران رواج داشته‌اند (صابری، ۱۳۸۳ش، ۵۵۳/۲) نیز، توجه داشته و آن‌ها را معرفی نموده است: «من غلاة الشیعة یقال لهم: النصیریة، والنسبة إلیها نصیری، وهذه الطائفة ینسبون إلی رجل اسمه نصیر» و برخی از محدثین و سران آنها را نیز بر شمرده است (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۵/۴۹۸ - ۵۰۰) سماعانی حتی برخی از مناطق آنها را به مناسب، معرفی نموده است (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۵/۴۹۹) و در داستانی، به تعصب و افراط غلات نصیریه اشاره دارد که: آنان با شخصی که «عمر» نام داشت، سخت برخورد کردند؛ ولی چون آن شخص علوی و زیدی بود، سرانجام جان سالم به در برد (سمعانی، ۱۴۰۸ق، ۴/۱۱۹)

با توجه به وجود غلات نصیریه در ایران دوره سماعانی، و نیز مطلق عنوان کردن توصیف ابو جعفر مرعشی به غالی بودنش، احتمال این که وی از غلات نصیریه بوده باشد، قوی است؛ و اگر شواهدی دیگری در این باره یافت شود، وضعیت مذهب غالی ابو جعفر را دقیق‌تر می‌نماید.

۵ - ۲ - هماهنگی محتوای تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) با ابو جعفر

گفته شد که، تنها متنی که به نوعی به ابو جعفر مرعشی مرتبط شده است، تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) است؛ که اسناد ابو جعفر، به عنوان راوی اصلی و نهایی آن، بر این کتاب و نیز با واسطه، در کتاب موسوم به احتجاج، نقش بسته است. بنابراین توجه به این کتاب، می‌تواند برای شناخت مذهب وی، کارگشا باشد.

۵ - ۲ - ۱ - تفسیر منسوب به امام عسکری (ع)، محتواهای غالیانه دارد

تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، از تفاسیر روایی است؛ که برخی از آیات در آن، تأویل شده، و بیشتر این تأویلهای، درباره معجزات پیامبر (ص) و امامان شیعه است. بنابراین محتوای

کلی تفسیر منسوب به امام عسکری(ع) با روش و علاقه روایی غالیان و نیز آثار دیگر ایشان، از جمله غلات نصیرییه هماهنگ است (به عنوان نمونه نک: خصیبه، ۱۴۱۱ ق، سراسر متن) از سوی دیگر، جدای از اشکالاتی که به این انتساب و اصالت و محتوای این تفسیر گرفته شده (نک: حلی، ۱۳۸۱ق، ۲۵۶؛ تهرانی، بی تا: ۲۸۸/۴؛ رضوی، ۱۳۷۵ش، سراسر متن) محتوای این تفسیر بدون محتواهای غلوآمیز نیست؛ به طوری که حتی بعضی از مخالفان تفسیر، اظهار کرده‌اند که این کتاب از سوی غالیان جعل شده است؛ زیرا مطالب آن بر غلو دلالت دارد. (به عنوان نمونه نک: الحسنی، ۱۹۸۷م: ۱۹۳).

۵-۲-۲ - خاستگاه اولیه نصیرییه و ارتباط ایشان با امام حسن عسکری(ع)

محمد بن نصیر نمیری، پایه‌گذار و مروج فرقه نصیرییه، از اصحاب حسن بن علی عسکری(ع) بود؛ که این فرقه نیز، به او و برخی از پیروان وی، همانند خصیبه، منسوب شده است (غالب‌طویل، ۱۳۸۶ق، سراسر متن). محمدبن نصیر بعد از امام عسکری(ع)، ادعای وکالت فرزند ایشان را نمود؛ هر چند که سپس مدعی شد که رسول خداست و علی بن محمد الهادی(ع) او را فرستاده است؛ و امامت امام حسن عسکری(ع) و فرزندش را انکار کرد؛ و حتی بعد از آن، ادعای ربوبیت نمود (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ ق، ۱۲۲/۸).

نصیرییه، وی را فردی بزرگ و سید، و باب امام عسکری و امام زمان(ع) می‌دانند (نک: غالب‌طویل، ۱۳۸۶ق، ۲۵۸). میمون بن قاسم طبرانی(م ۴۲۶ق) نویسنده متقدم نصیرییه در کتاب الدلائل و المسایل، روایتی را نقل می‌کند که در آن گزارش می‌شود، امام یازدهم عسکری(ع) گفته است که: محمد بن نصیر، روشنی من، باب من، و حجت من بر نوع بشر است؛ و هر چه را او از من نقل کند، صحیح است (نک: برومند اعلم، ۱۳۸۵ش، ۴۹).

۵-۳-۳ - مرعشیان از تبار غالیان نصیرییه

برای توجه به تبار اولیه خاندان مرعشی و ارتباط آنها با نصیرییه، لازم است هم به جایگاه منطقه مرعش توجه کنیم؛ و هم به ارتباط این منطقه با گروه نصیرییه.

۵-۳-۱ - مرعش و جغرافیای آن

شهر مرعش، در حوالی مرزهای سوریه و ترکیه فعلی، و در «جبال نصیرییه» واقع است. منطقه‌ای کوهستانی در شمال غرب سوریه که امروز به جبال العلویین مشهور است (هاشم عثمان، ۱۴۰۵ق، ۳۹). این سلسله جبال، از شرق طرسوس در ترکیه امروزی آغاز و تا جبال لبنان امتداد دارد؛ و هر قسمت از آن، به نامی مشهور است. منطقه‌ای که به لحاظ تاریخی به جبل نصیرییه

معروف و مرکز تجمع فرقه نصیریان بوده است، حد فاصل انطاکیه و اسکندرون در شمال، تا جبله و طرسوس در جنوب است (برومند اعلم، ۱۳۸۴ش، ۲۱). در این منطقه، جنگ‌ها و رخداد‌های مختلفی از قرن ۴ تا جنگ‌های صلیبی قرن ۷، واقع شده است (نک: ایناس، ۲۰۱۲م: سراسر متن) که به مهاجرت مرعشیان نیز انجامیده است.

۵ - ۳ - ۲ - نصیریه، حمدانیان و مرعشیان

سیف الدوله حمدانی حاکم منطقه شام به پایتختی حلب، توانست به سال ۳۴۲ قمری در جنگ مرعش، با رومیان، بر منطقه مرعش که در کوه‌های نزدیکی حلب است، دست یابد؛ و همچنین، مناطق دیگر آن ناحیه، همانند: دیار مضر، میافارقین، حدث، هارونیه، عین زربی، مصیبه و طرسوس، استیلا یابد. (نک: ایناس، ۲۰۱۲م: سراسر متن؛ قره چانلو، ۱۳۸۰ش، ۱، فصل پنجم) حمدانیان از خاندان‌های شیعی حاکم بر موصل، حلب و دمشق از قرن سوم تا اواخر قرن چهارم قمری بودند؛ که به‌رغم هم پیمانی با حکومت‌های سنی، مذهب رسمی آنان، تشیع دوازده امامی (از نوع گرایشات غالبانه) بوده است (نک: ابوفراس، ۱۴۲۰ق، ۳۳۷، ۳۵۱). به طوری که حتی ایشان دست به تغییر ترکیب جمعیتی حلب به نفع شیعیان زدند (نک: راغب، ۱۴۰۸ق، ۲۵۳/۱). آنها اقدام به درج اسامی پنج تن (ع) بر روی سکه‌های حمدانی پرداختند (ابن ظافر، بی‌تا: ۳۷)؛ و به ساخت و سازهایی بر مزار حضرت علی (ع) دست زدند؛ و حتی به ساخت قبه‌ای بزرگ که درون آن با فرشهای گران‌قیمت پوشیده شده بود، اقدام نمودند (ابن حوقل، ۱۹۳۸م: ۲۴۰). همچنین، جملات «حی علی خیرالعمل، محمد و علی خیرالبشر» را به اذان اضافه نمودند (ابن عدیم، ۱۹۵۱م: ۱۷۲/۱). این وضعیت شیعه‌گری ایشان به گونه‌ای بود که آشکارترین جلوه‌های تشیع در اشعار این روزگار منعکس و حتی به قدح دشمنان اهل بیت (ع) پرداخته است (به عنوان نمونه نک: ابوفراس، ۱۴۲۰ق، ۳۰۰، ۳۳۷، ۳۴۶، ۳۵۱)

موسس حمدانیان شام (حلب)، ابوالحسن علی، مشهور به سیف الدوله (م ۳۵۶ق) است؛ که با خصیبه نصیری، به سال‌های پایانی زندگی‌اش در منطقه حلب، در ارتباط بوده است؛ و حتی برخی بر آن هستند که سیف الدوله حمدانی، تحت ارشاد و حمایت معنوی خصیبه قرار داشته؛ حتی علویان معتقدند که سیف الدوله وی را در نشر دعوت و سامان‌دهی امور فرقه خود، یاری و معاضدت کرد (غالب طویل، ۱۳۸۶ق، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۳) و وی نیز، کتاب الهدایة الکبری یعنی معروف‌ترین اثر خود را، به سیف‌الدوله تقدیم کرده است (غالب طویل، ۱۳۸۶ق، ۲۰۷) البته این تأثیرگذاری خطیبی را برخی فراتر ذکر نموده‌اند و گفته‌اند: طرسوس و جمیع مناطق اطنه، تحت نفوذ سید خصیبه و خلیفه‌اش در دین، یعنی سید جلی کبیر بود، به‌طور که سیف‌الدوله حمدانی

پیروز نمی‌شد، مگر به واسطه حسین بن حمدان خصیبه که با نفوذ معنوی خود و تأثیرگذاری بر علویان او را یاری می‌کردند (غالب طویل، ۱۳۸۶ق، ۴۴۰).

بنابراین، به نظر می‌رسد که مرعشیان حلب، با گرایشات فرقه نصیری، پس از حکومت حمدانیان، یعنی: سیف‌الدوله ابوالحسن علی (۳۳۳ق)، سعدالدوله ابوالمعالی شریف (۳۵۶ق)، سعیدالدوله ابوالفضایل سعید (۳۸۱ق) ابوالحسن علی (۳۹۲ق)، ابوالمعالی شریف (۳۹۴ق)، یا در همین میان، به ایران و منطقه طبرستان مهاجرت نموده‌اند.

نتیجه

۱- از مرعشیان متقدم، روایاتی، بدون درج عنوان «مرعشی» یا «حسینی مرعشی» در منابع شیعه یافت می‌شود؛ اما (جدای از کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری و نیز کتاب موسوم به احتجاج)، فقط یک روایت با عنوان «الحسینی المرعشی» در منابع شیعی یافت می‌شود. همچنین، از خاندان الحسینی المرعشی، چه با عنوان «مهدی بن ابی‌حرب» و چه با عنوان «مهدی بن الحارث»، فقط اسناد دو طریق به امام باقر(ع) و امام حسن عسکری(ع) یافت می‌شود؛ که همان‌هایی است که در کتاب موسوم به احتجاج و تفسیر منسوب امام حسن عسکری(ع) آمده‌اند. به عبارت دیگر، در منابع شیعه، روایاتی از «ابوجعفر مهدی بن ابی‌حرب الحسینی المرعشی» و «أبی‌جعفر مهدی بن حارث الحسینی المرعشی»، جز همین موارد که ذکر شد، موجود نیست. بنابراین، با توجه به کمی روایات مرعشیان با عنوان «الحسینی المرعشی»، و گستردگی خاندان مرعشی، و طول مدت حکومت مرعشیان در طبرستان، به نظر می‌رسد که جدای از این احتمال که احادیث ایشان به دست ما نرسیده باشند یا با اسامی دیگری به ما رسیده باشند؛ این فرضیه نیز قابل بررسی است که مرعشیان «الحسینی المرعشی»، بیش از آنکه راوی احادیث باشند، به عنوان کاتب کتاب‌ها و نسخه‌ها، فعالیت داشته‌اند.

۲- در منابع رجالی و تراجمی متقدم و متأخر شیعه، هیچ اطلاعی، بیش از یک خط مطلب از ابومنصور طبرسی که در معالم ابن شهرآشوب آمده؛ و نیز یک خط اسناد احتجاج و تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع) که از ابوجعفر مرعشی آمده، چیز دیگری وجود ندارد. همچنین، اردبیلی، اولین کسی است که به نقل از استرآبادی، از ابوجعفر المرعشی به مناسبت اسناد احتجاج، یاد کرده است؛ و این دست یادکردها، در برخی منابع بعدی، تکرار شده است. بنابراین، «ابوجعفر المرعشی» و نیز «احمد بن علی طبرسی»، هر دو نزد علمای رجالی و تراجمی، مجهول هستند؛ و اطلاعاتی از آنها در منابع رجال و تراجم شیعه وجود ندارد؛ و از سوی دیگر، اساساً انتساب کتاب احتجاج کنونی و در دسترس، به ابومنصور طبرسی استاد ابن شهرآشوب، روشن و مستدل نیست؛ و

همچنین، دو کتاب موسوم به احتجاج و تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع) در میان علمای شیعه، تا قرن دهم، ناشناخته بوده و یا در دسترس نبوده است.

۳- با اینکه در آثار علمای شیعه، گزارش و مطلبی از الحسینی المرعشی یافت نمی‌شود؛ اما در الانساب سمعانی سنی، ترجمه اندکی از ابوجعفر مرعشی وجود دارد؛ که در کتاب‌های بعدی عامه نیز، تکرار شده‌اند. بنابراین، عبدالکریم سمعانی مروزی(م۵۶۲ق)، که به نوعی هم‌شهری (خراسان، مرو) و نیز، هم‌تبار (شام، حلب) ابوجعفر الحسینی المرعشی محسوب می‌شود، و با وی مراد داشته است؛ تنها شخصی است که اطلاعاتی از ابوجعفر به ما داده است.

سمعانی، مذهب ابوجعفر مرعشی را از «شیعیان غالی» گزارش نموده، و گفته است: «کان غالباً فی التشیع، معروفاً به». با توجه به وجود غلات نصیریّه در ایران دوره سمعانی، و نیز مطلق عنوان کردن توصیف ابوجعفر مرعشی به غالی بودنش، احتمال این که وی از غلات نصیریّه ایران بوده باشد، قوی است؛ که شواهدی دیگری همچون: هماهنگی محتوای تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع) با علایق غلات نصیریّه و نیز خاستگاه اولیه نصیریّه و ارتباط ایشان با امام حسن عسکری(ع) و نیز، تبار مرعشیان که از غالیان نصیریّه شام بوده‌اند، وضعیت مذهب نصیری و گرایش غالیانه ابوجعفر مرعشی را پررنگ می‌نماید.

- پیشنهاد می‌شود که بر اساس اشارات سمعانی و شواهد تاریخی معطوف به آن، شرح

حالی بیشتری برای ابوجعفر مرعشی، نگارش شود.

منابع

۱. ابن ابی جمهور، محمد (۱۴۰۳ق)، *عوالی اللئالی العزیزیه*، قم: سید الشهداء (ع).
۲. ابن ابی الحدید (۱۴۰۴ق)، *شرح نهج البلاغه*، قم: کتابخانه مرعشی.
۳. ابن حوقل، محمد (۱۹۳۸م)، *صورة الارض*، هلند: لیدن.
۴. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (بی تا)، *معالم العلماء*، نجف: الحیدریه.
۵. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۴۳۶ق)، *مثالب النواصب*، بغداد: المخطوطات العربیه.
۶. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۶۹ق)، *مشابه القرآن و مختلفه*، قم: دارالبیدار.
۷. ابن ظافر ازدی (بی تا)، *اخبار الدوله الحمدانیة بالموصل و حلب و دیار بکر و الثغور*، چاپ رواف، بی جا: بی نا.
۸. ابن عدیم (۱۹۵۱م)، *زیده الحلب من تاریخ حلب*، چاپ دهان، دمشق: دارالکتاب العربی.
۹. ابن داوود حلّی، حسن بن علی (بی تا)، *الرجال*، تحقیق بحر العلوم، قم: شریف رضی.
۱۰. ابن طاووس (۱۴۱۹ق)، *فرحة الغری*، قم: چاپ تحسین آل شیبب.
۱۱. ابوفراس حمدانی (۱۴۲۰ق)، *دیوان*، شرح خلیل دویهی، بیروت: دارالکتاب العربی.
۱۲. اردبیلی، محمد بن علی (۱۴۰۳ق)، *جامع الرواة*، بیروت: دارالاضواء.
۱۳. استادی، رضا (۱۳۶۴ش)، *بیتی درباره تفسیر امام حسن العسکری (ع)*، نورعلم، ش ۱۳.
۱۴. استرآبادی، محمد بن علی (۱۴۲۲ق)، *منهج المقال*، قم: آل البیت (ع).
۱۵. اصفهانی افندی، عبدالله (۱۴۰۳ق)، *ریاض العلماء*، قم: بی نا.
۱۶. امین عاملی، سید محسن (۱۴۲۱ق)، *اعیان الشیعة*، بیروت: دارالتعارف.
۱۷. انصاری، حسن (۱۳۸۶ش)، *نهج البلاغه در میان زیدیه*، سایت اینترنتی: بررسی های تاریخی.
۱۸. ایناس، الشوره (۲۰۱۲م)، *مدینه مرعش و دورها السیاسی فی شمال الشام*، حولیه الأثاریین العربی، المقالة ۶۰، المجلد ۱۵، العدد ۱۵، ص ۹۰۹-۹۵۶.
۱۹. بحر العلوم، محمدمهدی (۱۳۶۳ش)، *الفوائد الرجالیة*، تهران: مکتبه الصادق (ع).
۲۰. برومنداعلم، عباس (۱۳۸۴ش)، *ثغور شامی و عواصم*، تاریخ اسلام، ش ۲۱.
۲۱. برومنداعلم، عباس (۱۳۸۵ش)، *فرقه نصیریة از آغاز تا انتقال دعوت به شام*، تاریخ پژوهان، ش ۵.
۲۲. بهاری همدانی، محمد باقر (۱۳۸۱ش)، *شاذان بن جبرئیل و دو کتاب منسوب به او*، میراث شهاب، ش ۲۷.
۲۳. تفرشی، مصطفی (بی تا)، *نقد الرجال*، قم: آل البیت (ع).
۲۴. تهرانی، آقابزرگ (بی تا)، *الذریعه*، بیروت: دارالاضواء.
۲۵. تهرانی، آقابزرگ (بی تا)، *طبقات اعلام الشیعه*، تحقیق منزوی، قم: اسماعیلیان.
۲۶. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۳۸۰ش)، *کلیات حدیث قدسی*، تهران: دهقان.
۲۷. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۲۵ق)، *اثبات الهداه*، بیروت: الاعلمی.
۲۸. حرعاملی، محمد بن حسن (بی تا)، *امل الآمل*، تحقیق الحسینی، بغداد: مکتبه اندلس.
۲۹. الحسنی، هاشم معروف (۱۹۸۷م)، *الموضوعات فی الآثار و الأخبار*، بیروت: دارالتعارف.

۳۰. حسنی، محمد بن احمد (۶۰۵ق)، *النقض المكتفی علی من یقول بالإمام المختفی*، نسخه خطی، مكتبة الغربية جامع كبير صنعاء، مجموعة ۳۱۸۹.
۳۱. حلمی، احمد کمال الدین (۱۳۸۳ش)، *دولت سلجوقیان*، ترجمه ناصری، قم: حوزه و دانشگاه.
۳۲. حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۷ق)، *خلاصة الاقوال*، قم: الفقاهة. نیز: همو (۱۳۸۱ق)، *رجال*، نجف: بی نا.
۳۳. خصیبی (۱۴۱۱ق)، *الهدایة الكبرى*، بیروت: البلاغ.
۳۴. خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۳ق)، *معجم رجال الحديث*، بی جا: توحید. نیز: نشر موسسه آیت الله خویی.
۳۵. درایتی مصطفی (۱۳۹۱ش)، *فهرستگان نسخه های خطی ایران*، تهران: کتابخانه ملی.
۳۶. ذکایی ساوی، مرتضی (۱۳۷۵ش)، *سیری در الانساب*، آینه پژوهش، ش ۴۱.
۳۷. راغب طباطبائی، محمد (۱۴۰۸ق)، *اعلام النبلاء بتاریخ حلب الشهباء*، چاپ محمد کمال، حلب: دارالقلم.
۳۸. رازی، عبدالجلیل (بی تا)، *کتاب النقص*، تصحیح محدث، تهران: انجمن مفاخر ایران.
۳۹. رضوی، سعید (۱۳۷۵ش)، *نگاهی به تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)*، پژوهش های قرآنی، ش ۵ و ۶.
۴۰. سمعانی، عبدالکریم (۱۳۸۲ق)، *الانساب*، المحقق: عبدالرحمن المعلمی، حیدرآباد: مجلس دائرة المعارف العثمانیة.
۴۱. سمعانی، عبدالکریم (۱۴۰۸ق)، *الانساب*، المحقق: عبدالله عمر، بیروت: دارالجنان.
۴۲. شوشتری، محمدتقی (۱۴۱۰ق)، *قاموس الرجال*، قم: النشر الإسلامی.
۴۳. الشهاری، ابراهیم بن قاسم (۱۴۲۱ق)، *طبقات الزیدیه الكبرى*، اردن: الامام زید.
۴۴. صابری، حسین (۱۳۸۳ش)، *تاریخ فرق اسلامی*، تهران: سمت.
۴۵. صادقی، مصطفی (۱۳۹۵ش)، *نگاهی به کتاب احتجاج*، سخن تاریخ، س ۱۰، ش ۲۴.
۴۶. طبرسی منسوب به أحمد بن علی (۱۳۸۶ق)، *الاحتجاج*، تعلیق الخراسان، نجف: النعمان.
۴۷. طبری، عمادالدین (۱۳۸۳ق)، *بشارة المصطفی*، نجف: الحیدریة.
۴۸. طوسی (۱۴۱۷ق)، *الفهرست*، تحقیق: القیومی، قم: بی نا.
۴۹. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق)، *الامالی*، قم: دارالثقافة.
۵۰. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۵ق)، *رجال طوسی*، قم: جامعه مدرسین.
۵۱. طوسی، محمد بن حسن (بی تا، کهن)، *رجال شیخ طوسی*، نسخه خطی، کتابخانه موزه بریتانیا، شماره ۷۹۶۵. (ظاهراً نسخه عکسی در کتابخانه محقق طباطبائی قم وجود داشته باشد)
۵۲. عسکری، حسن (۱۴۰۹ق)، *التفسیر المنسوب الی الامام العسکری*، تحقیق ابطحی، قم: بی نا.
۵۳. غالب طویل، محمد امین (۱۳۸۶ق)، *تاریخ العلویین*، بیروت: دارالاندلس.
۵۴. قره چانلو، حسین (۱۳۸۰)، *جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی*، تهران: سمت.
۵۵. قمی، شاذان بن جبرئیل (۱۴۲۳ق)، *الروضه*، تحقیق شکرچی، قم: مکتبه الامین.
۵۶. قمی، شاذان بن جبرئیل (۱۳۶۳ش)، *الفضائل*، قم: رضی.
۵۷. قهپانی، عنایة الله (۱۳۶۴ش)، *معجم الرجال*، تحقیق علامه، قم: اسماعیلیان.
۵۸. کشیک نویس، سید کمال (۱۳۹۹ش)، *تشیع و فرق آن در الانساب سمعانی*، تاریخ تمدن اسلامی، د ۵۳، ش ۱.

۵۹. کلوزنر، کارل (۱۳۶۳ش)، *دیوانسالاری در عهد سلجوقی*، ترجمه آژند، تهران: امیرکبیر.
۶۰. مامقانی (۱۴۳۱ق)، *تنقیح المقال*، قم: آل‌البیت(ع).
۶۱. مجلسی، محمدباقر (بی‌تا)، *بحار الانوار*، بیروت، دارالاحیاء.
۶۲. معلمی، مصطفی (۱۳۹۸ش)، *ابوجعفر مرعشی راوی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع)*، پژوهش‌های قرآن و حدیث، س ۵۲، ش ۲.
۶۳. منتجب‌الدین، علی‌بن‌عبدالله (۱۳۶۶ش)، *فهرست*، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
۶۴. ناشناس، *المزار، نسخه خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی ش ۴۶۲*، بی‌تاریخ (حدود قرن ۷ و ۸).
۶۵. نجاشی، احمدبن‌علی (۱۴۰۷ق)، *رجال*، بکوشش زنجانی، قم: اسلامی.
۶۶. نوری، حسین (۱۴۰۸ق)، *مستدرک الوسائل*، بیروت: آل‌بیت(ع).
۶۷. هاشم عثمان (۱۴۰۵ق)، *العلویون بین الاسطوره والحقیقه*، بیروت: الاعلمی.